

Odnos kažnjavanja i samopoštovanja kod učenika rane školske dobi

---

Smolčić, Kristina

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:877480>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

UČITELJSKI STUDIJ

Diplomski rad

ODNOS KAŽNJAVANJA I SAMOPOŠTOVANJA KOD UČENIKA

RANE ŠKOLSKE DOBI

Kristina Smolčić

Mentor: doc.dr.sc. Ina Reić Ercegovac

Split, srpanj 2015.

SADRŽAJ

SAŽETAK	1
ABSTRACT	2
1. UVOD	3
1.1. POJAM O SEBI	3
1.1.1. SELMANOV MODEL SVIJESTI O SEBI	4
1.1.2. DIMENZIJE POJMA O SEBI	5
1.1.3. SAMOPOŠTOVANJE	7
1.1.4. MJERENJE SAMOPOŠTOVANJA	8
1.1.5. SAMOPOŠTOVANJE KOD DJECE	10
1.1.7. KAKO POMOĆI DJETETU DA RAZVIJE SAMOPOŠTOVANJE?	12
1.2. POJAM KAŽNJAVANJA	14
1.2.1. VRSTE KAŽNJAVANJA DJECE	15
1.2.2. RAZLOZI KAŽNJAVANJA DJECE	18
1.2.3. POSLJEDICE KAŽNJAVANJA	20
2. CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA	21
3. METODA	22
3.1. UZORAK	22
3.2. INSTRUMENTI	22
3.3. POSTUPAK	23
4. REZULTATI I RASPRAVA	25
5. ZAKLJUČAK	35
6. LITERATURA	36

SAŽETAK

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati odnos kažnjavanja i samopoštovanja kod učenika rane školske dobi. U tu svrhu, učenici oba spola, trećih i četvrtih razreda osnovne škole, popunili su upitnik koji se sastojao od pitanja zatvorenog tipa namijenjenih prikupljanju općih podataka, skale zadovoljstva školom, dviju skala procjene doživljavanja različitih vrsta kažnjavanja u školi i u obitelji te prilagođenu inačicu Rosenbergove skale samopoštovanja. Nisu utvrđene značajne razlike u procjeni učestalosti kažnjavanja između dječaka i djevojčica, a kao osobe koje najčešće vrše kažnjavanje, učenici i učenice navode roditelje. Djevojčice su općenito zadovoljnije školom od dječaka, dok nisu utvrđene razlike u samopoštovanju. Učenici koji su bili izloženi nekoj vrsti kažnjavanja u razdoblju od godine dana, češće su doživljavali netjelesne od tjelesnih oblika. Najčešći oblik kažnjavanja u školi je davanje loše ocjene, dok je to u obitelji zabrana korištenja moderne tehnologije. Niz korelacijskih analiza pokazao je kako postoji značajna povezanost između različitih oblika kažnjavanja u obitelji i školi i razine samopoštovanja odnosno zadovoljstva školom. Bez obzira na neadekvatnost i štetne posljedice kažnjavanja, ono se i dalje primjenjuje u svrhu odgoja djece rane školske dobi.

Ključne riječi: kažnjavanje, samopoštovanje, zadovoljstvo školom

ABSTRACT

The aim of this study was to examine the relation of punishment and self-esteem in students early school age. For this purpose, the students of both sexes, third and fourth grade of elementary school, filled in a questionnaire consisting of closed questions designed to gather general information, school satisfaction scale, two assessment scales of experiencing different kinds of punishment in school and in the family and a customized version of the Rosenberg self-esteem scale. There were no significant differences in the assessment of punishment between girls and boys and they both cited parents as those who usually carry out punishment. Girls are generally more satisfied with school than boys while there are no differences in self-esteem. Students who have been exposed to some kind of punishment for a period of one year, more likely have been exposed to non-physical than to physical forms. The most common form of punishment in school is giving bad grades, while in the family it is ban on the use of modern technology. A series of correlation analysis showed that there is a significant relationship between different forms of punishment in the family and in the school and the level of self-esteem and satisfaction with school. Regardless of the inadequacy and the harmful effects of punishment, it is still used in upbringing children of early school age.

Key words: punishment, self-esteem, satisfaction with school

1. UVOD

1.1. POJAM O SEBI

Tko sam ja? Kakav sam? Što mislim o sebi? U razdoblju djetinjstva i ranog mladenaštva djeca sebi postavljaju ova pitanja tražeći odgovore koji bi im pomogli da što bolje upoznaju sebe (Vasta, Haith i Miller, 2004.). Pojam o sebi je mentalna slika, cjelovita i organizirana (Koller-Trbović, 1995.). Riječ je, dakle, o vrednovanju sebe i subjektivnom doživljaju vlastitog ja.

Važnost slike o sebi ogleda se u psihičkom i socijalnom funkcioniranju osobe koji se manifestiraju kroz različita ponašanja. Poznato je da doživljavanje sebe kao uspješne ili neuspješne osobe, prihvaćene ili neprihvaćene, voljene ili nevoljene, sretne ili nesretne i sl. utječe na formiranje uspješnog, odnosno neuspješnog identiteta, a u skladu s tim na funkcioniranje osobe u svakodnevnim životnim situacijama, na uspostavljanje odnosa s drugima, na načine rješavanja problema, načine zadovoljavanja vlastitih i tuđih potreba, postizanje sreće i sl. (Koller-Trbović, 1995.). Ono određuje koliko će važnima pojedinac smatrati događaje u životu, na koji način će pristupiti rješavanju problema, hoće li biti zadovoljan s učinjenim i na koji način će se nositi sa stresom. Budući da je razvoj pozitivne slike o sebi vrlo važan proces za svakog pojedinca, mnogi psiholozi odlučili su se baviti upravo ovim aspektom razvoja koji je prepun poticajnih i zanimljivih pitanja.

U tradicionalnoj psihologiji postoji podjela pojma o sebi u dva različita: „ja“ (egzistencijski pojam o sebi) i „mene“ (empirijski pojam o sebi) (Vasta, Haith i Miller, 2004.). „Ja“ se odnosi na svjesnost o sebi i vlastitom postojanju, doživljaj vlastite osobnosti, sposobnosti i postojanja. Egzistencijski pojam o sebi subjektivno je poimanje vlastitog bića koje živi i postoji u vremenu. S druge strane pojam „mene“ sačinjavaju obilježja koja su jednoznačna i odnose se na objektivno razumijevanje pojedinca. Ono uključuje tjelesni izgled, socijalni status, kognitivne sposobnosti, osobine ličnosti i sl. Egzistencijski i empirijski pojam o sebi zajedno sačinjavaju cjelovitu sliku o sebi koja se razvija tijekom života.

Pojam o sebi vrlo je složen i bez obzira koliko je u skladu sa stvarnošću, prati pojedinca kroz čitav život, u području fizičkog i psihičkog funkcioniranja. Premda postoje različite definicije ovog pojma, uglavnom se sve svode na način kako netko misli o sebi odnosno na osobnu percepciju sebe.

1.1.1. SELMANOV MODEL SVIJESTI O SEBI

Prema istraživanju psihologa Roberta Selmana iz 1980. razvoj svijesti o sebi započinje u razdoblju dojenaštva, a svoj vrhunac doživljava u adolescenciji. Faze koje Selman navodi nepromjenjivog su slijeda, ne uključuju regresiju¹, konzistentne su kroz različite probleme i situacije, univerzalne su za sve kulture i razvijaju se u skladu s djetetovim kognitivnim sazrijevanjem (Vasta, Haith i Miller, 2004.).

Pet faza razvoja svijesti o sebi prema Selmanu:

1. *Razina 0* (dojenaštvo): Dijete je svjesno fizičkog, ali ne i psihološkog postojanja. Ne razlikuje fizičko ponašanje poput smijanja i emocije koju tada proživljava.
2. *Razina 1* (rano djetinjstvo): Dijete razlikuje fizičko ponašanje od psihičkog stanja. Također, smatra kako su vanjski izgled i ponašanje izravna posljedica misli i osjećaja.
3. *Razina 2* (srednje djetinjstvo): Dijete shvaća kako ponašanje ne mora izravno proizlaziti iz unutarnjih misli i osjećaja tj. razumije kako se „ja“ određenim ponašanjima može sakriti od drugih, ali ne i od sebe sama.
4. *Razina 3* (predadolescencija): U ovom razdoblju djeca vjeruju kako svaki pojedinac može vrednovati svoje unutarnje „ja“ koristeći pritom djelovanje uma koji je odvojen od onoga što se opaža.
5. *Razina 4* (adolescencija): U posljednjoj fazi adolescenti spoznaju kako „ja“ nije u potpunosti spoznatljiv, odnosno kako neki njegovi dijelovi ostaju u nesvjesnoj razini koja nije dostupna razumu.

Selmanov model jedan je od najiscrpnijih objašnjenja dječje svijesti, a nastao je na temelju opširnih intervjua s djecom. Pitanja koja je Selman postavljao djeci usmjerena su na dječje spoznavanje i razmišljanje o sebi. Ovaj model predstavlja polazište za proučavanje i razumijevanje procesa razvoja pojma o sebi.

---

¹ Vraćanje na dječje, manje zrele reakcije

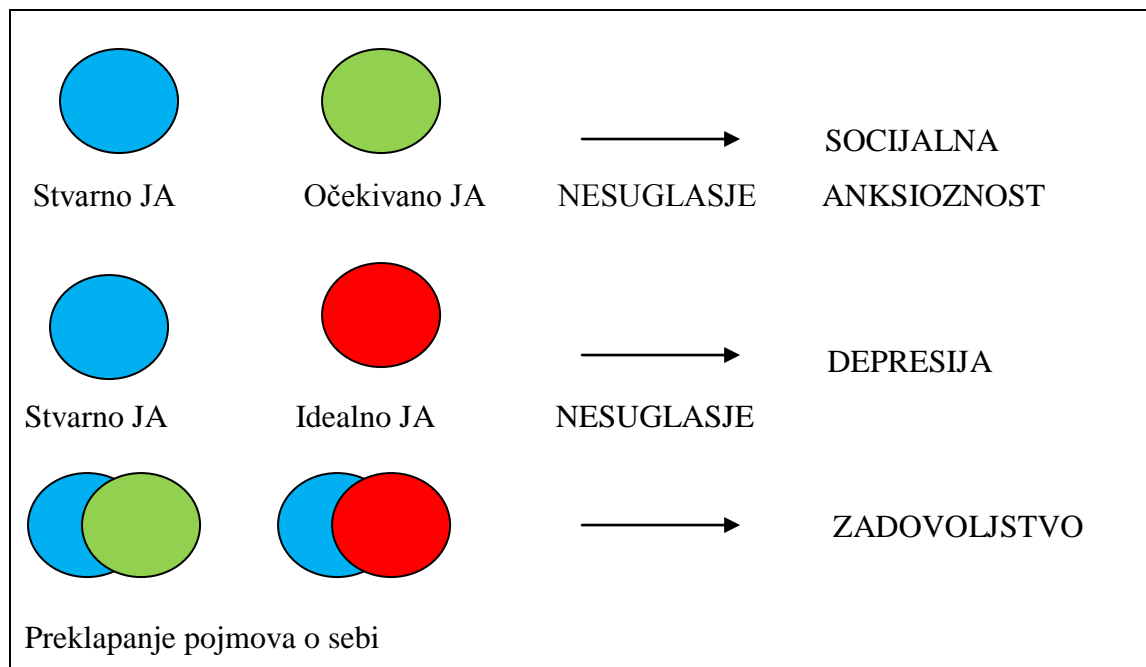
1.1.2. DIMENZIJE POJMA O SEBI

Pojam o sebi razvija se od prepoznavanja sebe u zrcalu (tijela, vanjštine), preko upoznavanja vlastitih sposobnosti, kvaliteta i interesa pa sve do faze u kojoj osoba spoznaje kako proces upoznavanja sebe nikada ne završava. Smatra se kako pojam o sebi ima tri dimenzije jednake važnosti i međusobne ovisnosti, a to su znanje o sebi, očekivanja od sebe i vrednovanje sebe (Miljković i Rijavec, 2001.).

1. *Znanje o sebi* (stvarno „ja“) odnosi se na osobine koje pojedinac zaista posjeduje. Obuhvaća vlastitu spoznaju o tome kakvi smo, u čemu smo uspješni ili neuspješni, jesmo li sretni ili nesretni te što bi kod sebe željeli promijeniti. Ako ne vidimo sebe onakvima kakvi u stvarnosti jesmo, teško da ćemo moći postati onakvi kakvi bi željeli biti. Unatoč nesavršenostima, važno je prihvatiti sebe.
2. *Očekivanja od sebe* (očekivano i idealno „ja“) odnose se na ono kakvi bismo mogli biti odnosno na ono što očekujemo od sebe. Ova dimenzije može se pojaviti u dva oblika: „idealno ja“ (ono što bih želio biti) i „očekivano ja“ (ono što bih trebao biti, a odnosi se na ispunjavanje obveza i dužnosti).
3. *Vrednovanje sebe* uključuje vrednovanje svojih osobina u usporedbi s osobinama drugih i s obzirom na povratne informacije dobivene iz okoline (pohvale, kritike, komentare) i razvija se u svijest o vlastitoj vrijednosti (samopoštovanje). Samopoštovanje se stoga sastoji od znanja o vlastitim osobinama, procjene vlastitih osobina i emocionalne reakcije na to.

Nesuglasnosti između onoga kakvi jesmo i onoga kakvi bismo željeli biti ili kakvi smatramo da bismo trebali biti dovode do razvoja negativnih emocije. Negativne emocije na kraju rezultiraju negativnom slikom o sebi i niskim samopoštovanjem. O tome govori „Teorija neusklađenih pojmova o sebi“ (Higgins, 1987.). Ukoliko se pak pojmovi o sebi („stvarno“ i „očekivano/željeno ja“) preklapaju rezultat je zadovoljstvo. Na Slici 1. shematski je prikazana Higginsova teorija.

Slika 1. Shematski prikaz Higginsove teorije

Na Slici 1. prikazano je nesuglasje među pojmovima o sebi i njihovo preklapanje te rezultati tih situacija. Nesuglasje „stvarnoga ja“ i „očekivanoga ja“ dovodi do socijalne anksioznosti. Nesuglasje „stvarnoga ja“ i „idealnoga ja“ rezultira depresijom. Socijalna anksioznost i depresija poremećaji su koji onemogućavaju razvoj pozitivne slike o sebi. Ukoliko se pojmovi o sebi prelope pojedinac će osjećati zadovoljstvo.

Higginsova teorija služi u svrhu razumijevanja određenih emocionalnih poremećaja poput anksioznosti i depresije. U slučaju kada vlastita slika o sebi ne odgovara osobnim idealima, dolazi do emocionalne nelagode. Osobe sklone depresivnosti, pasivno prihvaćaju situaciju, a redovito ih prate osjećaji tuge i potištenosti. U slučaju kada se „stvarno ja“ i „očekivano ja“ ne podudaraju, pojedinci se koriste samohendikepiranjem – proaktivnim ponašanjem poduzetim s ciljem utjecaja na opažanje drugih što je uzrok uspjehu ili neuspjehu (Burušić i Žganec, 2005.). Samohendikepiranjem se nastoji izbjeći anksioznost koju karakteriziraju osjećaji napetosti, straha, uznemirenosti i zabrinutosti te nesanica i problemi s fizičkim zdravljem.

Prepoznavanjem znakova koji ukazuju na neki od navedenih poremećaja, a koji su posljedica nesuglasja između „stvarnoga ja“ i „očekivanoga ja“ ili „stvarnoga ja“ i „idealnoga ja“, može se utjecati na uzroke i poboljšati kvaliteta života pojedinca. Kako bi pojedinac postigao zadovoljstvo samim sobom potrebna je korekcija ponašanja ili vlastite percepcije.

1.1.3. SAMOPOŠTOVANJE

Postoje mnogi pristupi definiranju i istraživanju samopoštovanja. Samopoštovanje se može definirati i mjeriti na različite načine, a znanstveni nalazi često mogu biti kontradiktorni, ali ne i isključivi. Jedno od najčešćih tumačenja pojma samopoštovanja jest vrednovanje ili evaluacija samoga sebe (Coopersmith, 1967., prema Jelić, 2011.). Ono je važan fenomen i korelat mnogih pojava poput depresije, anksioznosti, delikventnog ponašanja i sl. Manifestira se kao duboka ispunjenost pojedinca, uživanje u vlastitom postojanju, ljubav prema samome sebi. Ono što je vidljivo okolini je ponašanje koje proizlazi iz navedenih osjećaja i odnosa prema samome sebi i smješta osobu na skali samopoštovanja. Visoko samopoštovanje smatra se poželjnom karakteristikom u većini kultura. Pojedinci s visokim samopoštovanjem smatraju sebe uspješnima, vrijednima, nemaju strah od neuspjeha i općenito sebe cijene, dok pojedinci s niskim samopoštovanjem imaju lošu sliku o sebi, nezadovoljni su sobom te su pretjerano samokritični, često bez objektivnih razloga. Te spoznaje o samopoštovanju važne su za svakodnevno funkcioniranje ljudi i zbog toga su navele istraživače da sve češće ispituju utjecaj samopoštovanja na različite aspekte života (Jelić, 2011.).

1.1.4. MJERENJE SAMOPOŠTOVANJA

Samopoštovanje je varijabla koja je jako često istraživana u području psihologije i društvenih znanosti općenito (Jelić i Tonković, 2009.). Postoje različiti mjerni instrumenti namijenjeni ispitivanju samopoštovanja kod djece i odraslih osoba. Premda postoje različiti testovi koji mjere samopoštovanje na različitim razinama, još uvijek postoje dileme oko optimalne forme testa i formiranja konačnih rezultata. Ono se može mjeriti izravno na način da pojedinac bude svjestan da je izložen mjerenju navedene varijable što može za posljedicu imati neiskrene odgovore, prilagođene očekivanjima društvene okoline. Drugi način mjerenja je neizravni, a u tom slučaju ispitanik nije svjestan koja se točno karakteristika mjeri ili pak nije u mogućnosti utjecati na svoje odgovore (Jelić i Tonković, 2009.).

U novije vrijeme koriste se takozvane implicitne mjere² koje su se najprije koristile za ispitivanje osobnih stavova, a potom i za mjerenje samopoštovanja. Važno je naglasiti osnovne kriterije ovog načina ispitivanja. Implicitne mjere podrazumijevaju da ispitanici nisu svjesni da se mjeri određena osobina ili stav, nemaju svjesni pristup tom stavu niti imaju kontrolu nad ishodom mjerenja. Glavni cilj ovakvih istraživanja je umanjiti mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora s ciljem ostavljanja boljeg dojma o sebi. Osim implicitnih postoje i eksplicitne mjere koje se definiraju kao pristup mjerenja u kojem je ispitanik svjestan što se ispituje i ispitivanje je potpuno transparentno.

Primjenom dvaju navedenih pristupa mjerenju samopoštovanja, dobivaju se i drugačiji rezultati. Eksplicitne mjere imaju dugu povijest u svojoj primjeni i koristile su se prije implicitnih. Kada su se eksplicitne mjere pokazale nedovoljno osjetljivima, istraživači su započeli sa primjenom suvremenih instrumenata za mjerenje implicitnog stava o sebi (Jelić i Tonković, 2009). Prednost implicitnih, naspram eksplicitnih mjera, jest u tome što sudionici nisu svjesni što se točno ispituje i nemaju mogućnost manipuliranja rezultatima.

Osim navedenih pristupa, spominje se i Rosenbergova skala samopoštovanja, konstruirana 1965. godine. Skala sadrži deset tvrdnji od kojih je pet definirano u pozitivnom, a pet u negativnom smjeru. Ispitanici, za svaku tvrdnju, na skali od 1 – 5 iskazuju stupanj slaganja s istom. Rezultat se dobiva zbrajanjem zaokruženih brojeva, s tim da se tvrdnje u negativnom smjeru boduju se predznakom minus. Najmanju mogući broj bodova je 0, a najveći 40. Veći broj bodova ukazuje na višu razinu samopoštovanja.

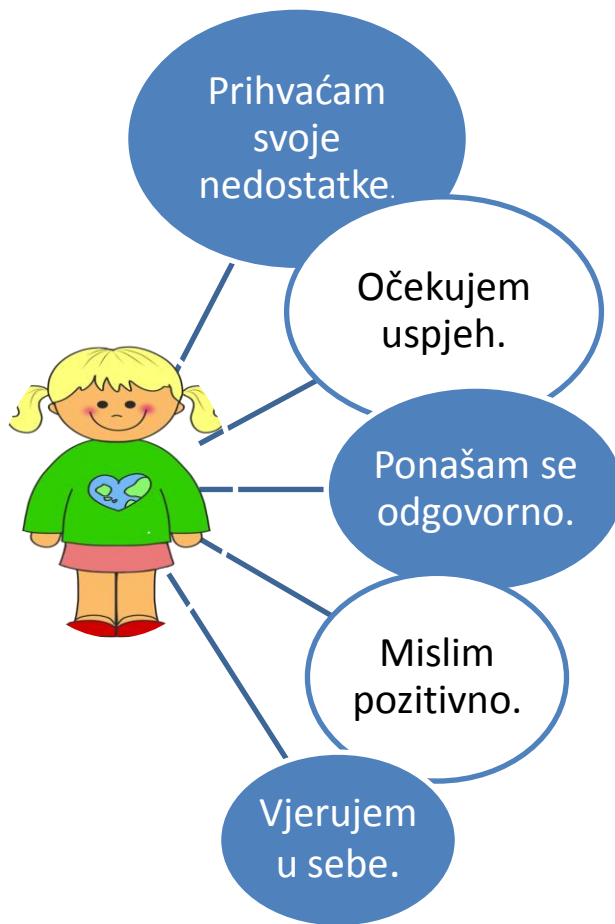
² Indeks nekog stava ili kognicije

Rosenbergova skala godinama je tretirana kao jednodimenzionalna skala koja pouzdano mjeri samopoštovanje. Međutim, 1980.-ih godina ustanovljeno je kako su dobiveni rezultati ponekad dvofaktorski pa čak i trofaktorski. Taj nedostatak povezan je sa značajnim variranjem dobi ispitanika u populaciji koja se ispituje. Prednosti Skale su kratkoća i dobra unutrašnja konzistencija (Cronbach α = .74 – .89) pa se i danas koristi u praktične i znanstvene svrhe (Stamać, 2003.). Pogodna je za ispitivanje samopoštovanja kod djece jer ispunjavanje traje nekoliko minuta, a napisana je jednostavnim, lako razumljivim jezikom.

1.1.5. SAMOPOŠTOVANJE KOD DJECE

Sliku o sebi stvaramo cijeloga života, od najranije dobi pa sve do smrti. Samopoštovanje nije urođeno već ga je potrebno razvijati kroz život. Već u ranom djetinjstvu, kada djeca počinju biti svjesna sebe i svijeta oko sebe, postavljaju pitanja o tome tko su oni i kakvi su. Djeca nastoje bolje razumjeti sebe. Slika o sebi „okvir“ je kroz koji djeca doživljavaju svijet oko sebe. Najprije su koncentrirani isključivo na vlastitu pojavu, a potom se definiraju uspoređujući se s drugima.

Način na koji dijete vidi i doživljava sebe snažno utječe na daljnji razvoj, emocionalno stanje, psihičko zdravlje i naposljetku postignuće. O važnosti samopoštovanja kod djece svjedoče rezultati brojnih istraživanja u psihologiji ličnosti, socijalnoj, kliničkoj te savjetodavnoj i razvojnoj psihologiji (Burić, Macuka, Sorić i Vulić-Prtorić, 2007.). Postoji negativna korelacija između samopoštovanja i razine anksioznosti. Manjak samopoštovanja povezan je sa raznim lošim ishodima poput neuspjeha u školi, sklonosti ovisnostima, poremećaja prehrane, depresivnog raspoloženja i općenito lošeg zdravstvenog stanja. Što dijete ima više samopoštovanja bit će uvjerenije u sebe, u svoje sposobnosti, lakše će donositi odluke i nalaziti prijatelje. Takva djeca se općenito lakše nose s izazovima i problemima koje donosi život. Djeca koja posjeduju visoko samopoštovanje su asertivnija, nezavisnija i kreativnija od djece s niskim samopoštovanjem (Burić i sur., 2007.).

Slika 2. Osobine djeteta visokog samopoštovanja

Na Slici 2. prikazan je model djeteta s visokim samopoštovanjem. Na razinu samopoštovanja utječu brojni čimbenici (osobni i socijalni). Važnu ulogu u razvoju samopoštovanja djece imaju roditelji i druge odrasle osobe (odgajatelji, učitelji) koje brinu o njima. Djeca od njih traže potvrdu da su sposobna, vrijedna i voljena. Ako dijete od odraslih osoba iz svoje okoline ne dobije te informacije, vjerojatno će imati nisko samopoštovanje. Da bi ono voljelo sebe, što je nužan preduvjet za razvoj samopoštovanja, mora imati osjećaj da ga drugi vole. Djetetu je potrebno mnogo prihvaćanja i ljubavi kroz riječi i tjelesni dodir.

1.1.7. KAKO POMOĆI DJETETU DA RAZVIJE SAMOPOŠTOVANJE?

Kako bi se moglo utjecati na razvoj samopoštovanja, potrebno je najprije prepoznati dijete visokog ili dijete niskog samopoštovanja. Premda su djeca vrlo različita, postoje uobičajeni znakovi koji ukazuju na razinu djetetova samopoštovanja. Ono što razlikuje djecu niskog samopoštovanja od one visokog neka su vrlo primjetna ponašanja, a odnose se na djecu ranog školskog uzrasta. To su primjerice potreba djeteta da stalno pobjeđuje u igricama, varanje u igricama, perfekcionizam, pretjerana kritičnost ili pretjerano hvalisanje, „potkupljivanje“ druge djece materijalnim stvarima poput igračaka i slatkiša, privlačenje pažnje neprimjerenim ponašanjem, plačljivost, plašljivost i povučenost (Prvčić i Rister, 2005.). S druge strane, djeca s više samopoštovanja lakše odolijevaju pritisku vršnjaka, lako sklapaju prijateljstva, znaju donositi odluke, slobodno se izražavaju te očekuju uspjeh.

Roditelji su nerijetko skloni kritizirati vlastito dijete pritom naglašavajući samo pogreške. Uzrok tomu najčešće su naučeni obrasci ponašanja kojima roditelji grade nezdravi odnos s djetetom pokušavajući ga navesti na ispravno ponašanje. Kritike omalovažavaju djecu i emocionalno ih opterećuju. Važno je da kritika bude konstruktivna i da se odnosi isključivo na određeno ponašanje (*To što si učinio nije bilo dobro*), a ne na dijete kao osobu (*Ti si loša djevojčica*), u protivnom kritika djeluje degradacijski i ne pruža primjer poželjnog ponašanja. Važno je da roditelj u trenutku ljutnje zastane, razmisli i pažljivo odabere riječi ili postupak kojima će to izraziti (Radeljak, 2014.).

Učitelj je u djetetovoj ranoj školskoj dobi, uz roditelja, ključan čimbenik za razvoj samopoštovanja. Škole su često izvor nekonstruktivnog upućivanja kritika zbog nedovoljnog poznavanja komunikacije s djecom ili osobnosti učenika. Osim toga, samopoštovanje i školski uspjeh čine začarani krug. Nisko samopoštovanje utječe na uspjeh, a potom uspjeh utječe na djetetovo samopoštovanje (Radeljak, 2014.).

Kako bi roditelji/učitelj pomogli djetetu da razvije samopoštovanje savjetuju se:

- davanje pozitivnih komentara koji govore djetetu koliko je uspješno i sposobno, a kojima se potiče osjećaj vlastite vrijednosti,
- poticanje djeteta da govori pozitivno o sebi i o stvarima koje ga čine zadovoljnim,
- poticanje samostalnog donošenja odluka i rješavanja problema kako bi dijete preuzelo odgovornost za sebe,
- prihvaćanje djeteta sa svim njegovim osobitostima,

- potpora u postavljanju ciljeva koji su djetetu primjereni i dostižni,
- stavljanje djeteta u situacije u kojima može doživjeti uspjeh,
- nagrađivanje kada je ono zasluženno,
- realno očekivanje koje je u skladu s djetetovim sposobnostima i zrelošću,
- davanje dobrog primjera vlastitim ponašanjem.

Djetetu treba objasniti kako svi ljudi ponekad griješe i da to ne umanjuje njihovu vrijednost. Pohvale i nagrade vrijedna su sredstva odgoja kojima se mogu potaknuti željena ponašanja i umanjiti ona neželjena.

Na razvoj samopoštovanja negativno utječu i različite vrste kažnjavanja, kako fizičko tako i psihičko. Unatoč tomu, mnogi odrasli ljudi posežu za kaznom smatrajući je adekvatnom odgojnom mjerom. Pojam, vrste i posljedice kažnjavanja objašnjeni su u sljedećem poglavlju.

1.2. POJAM KAŽNJAVANJA

Česta reakcija roditelja na ponašanje djece koje smatraju neprikladnim, nepoželjnim ili neprihvatljivim jest kažnjavanje, a ono se definira kao postupak primjene averzivnog³ podražaja nakon nekog neprimjerenog ponašanja djeteta (Bilić i Bilić, 2013.) Kažnjavanje je postupak koji se često provodi u kući ili školi kako bi se utjecalo na ponašanje djeteta koje se smatra neprikladnim, smanjila njegova učestalost ili ga se pak potpuno iskorijenilo. Ono može biti racionalno, planirano i kontrolirano ili u afektu uz gubitak razuma i kontrole.

Kažnjavanje najčešće posjeduje samo kratkoročni učinak, a djeca koja su često izložena kažnjavanju stječu određenu otpornost te kažnjavanje više nema nikakva utjecaja. Ono može biti vrlo težak čin stoga se preporučuje uspostavljanje autoriteta uz pomoć drugih metoda. Primjena drugih metoda najčešće daje dugoročne rezultate koji su svakako vrijedniji od onih trenutnih, ali mnogi zbog nedostatka strpljenja posežu za kaznom.

Sušтина čina kažnjavanja jest da dijete osjeti da je nepravilno postupilo i da je zbog toga odbačeno ili osuđeno. Ono nerijetko sadrži riječi omalovažavanja, vrijeđanja i ponižavanja.

---

³ Antipatično, ono od kojega zaziremo

1.2.1. VRSTE KAŽNJAVANJA DJECE

Svaki postupak koji djetetu može donijeti štetu za zdravlje, razvoj i dostojanstvo smatra se kažnjavanjem (Bilić i Bilić, 2013.). Ono može biti različitog intenziteta i u različitim oblicima. Kažnjavanje u obitelji kao i izvan nje (primjerice u školi) može se podijeliti u dvije osnovne kategorije: tjelesno i netjelesno kažnjavanje (Bilić i Bilić, 2013.).

Tjelesno kažnjavanje

Tjelesno kažnjavanje, kao što sama riječ kaže, podrazumijeva svjesnu i namjernu uporabu fizičke sile s ciljem da dijete doživi bol i nelagodu, ali ne i ozljedu.

U tjelesno kažnjavanje ubrajaju se:

- blaži oblici tjelesnog kažnjavanja (potezanje za kosu, udaranje rukom ili nekim predmetom),
- teži oblici tjelesnog kažnjavanja (batine, udaranje šakama),
- prisiljavanje djece na konzumaciju štetnih tvari (feferona, papra, ljutih papričica),
- prisiljavanje na radnje koje izazivaju tjelesnu nelagodu (klečanje na oštrim predmetima, dugotrajno stajanje ili sjedenje, uskraćivanje vode ili hrane, prekomjerno vježbanje).

Tjelesno kažnjavanje djece smatra se zlostavljanjem, a u Republici Hrvatskoj izričitim zakonskim odredbama ono se zabranjuje pod prijetnjom sankcija (Vidović, 2008.). Tjelesno kažnjavanje često je teško definirati, bez obzira na navedene kategorije, jer ono nerijetko uključuje vrlo raznolike i domišljate postupke, a često se ne može odrediti stupanj rizika od ozljede kao ni ostale posljedice koje nisu zanemarive.

Istraživanje provedeno u Hrvatskoj pokazalo je kako je 93% ispitanih studenata do svoje 18. godine barem jednom doživjelo neki od oblika tjelesnog kažnjavanja. Ono što su ispitanici najčešće doživljavali kao posljedicu bio je narušen odnos s roditeljima, gubitak povjerenja te narušen psihički i tjelesni integritet (Pećnik, 2006., prema Vidović, 2008.). Premda se ono u većini slučajeva smatra neopravdanim i apsolutno neprihvatljivim, a viša razina informiranosti pridonijela je svjesnosti o teškim posljedicama, još uvijek se ne može smatrati kako je tjelesno kažnjavanje stvar prošlosti. Tomu u prilog idu i rezultati jedne anonimne on-line ankete čiji se rezultati nalaze na Slici 3.

Slika 3. Rezultati Internet ankete o fizičkom kažnjavanju djece [www.roditelji.hr]

Čak 24,03 % ispitanih smatra kako su u određenim situacijama primorani upotrijebiti silu jer nemaju drugog izlaza, dok je samo njih 17,53 % izričito protiv primjene fizičke sile u odgoju djeteta. Navedeni rezultati ukazuju na to da iako je svijest o štetnosti fizičkog kažnjavanja porasla, mnoge odrasle osobe ne poznaju druge učinkovite odgojne postupke i nisu sposobni primijeniti ih u praksi.

Netjelesno kažnjavanje

Naizgled blaže, ali nikako manje opasno jest netjelesno kažnjavanje. Ono se odnosi na namjerno izazivanje krivnje, patnje, nelagode i emocionalne povrede.

U netjelesno kažnjavanje ubrajaju se:

- verbalno kažnjavanje (vrijeđanje, vikanje),
- ograničavanje slobode (zabrana izlaska i druženje s drugom djecom),
- uklanjanje povlastica ili oduzimanje privilegija (zabrana gledanja televizora, igranja igrice, oduzimanje mobilnog uređaja/tableta ili džeparca),
- zadavanje dodatnih obveza ili poslova.

Iz navedenog je moguće zaključiti kako se netjelesno kažnjavanje odvija na psihičkoj i emotivnoj razini, a za posljedicu ima nezadovoljavanje osnovnih djetetovih potreba kao što su ljubav, prihvaćanje i osjećaj sigurnosti. Kako se na ovaj način uvjetuje ljubav roditelja prema djetetu, dijete zaključuje kako je voljeno samo onda kada ne griješi što se nadalje može manifestirati kao osjećaj nesigurnosti i manjak samopoštovanja.

Usprkos zakonskim zabranama i činjenici da živimo u 21. stoljeću, kažnjavanje je i dalje vrlo raširena praksa u odgoju djece. U novijim se istraživanjima upozorava na prevalenciju netjelesnih oblika kažnjavanja, a Akmatov (2011.) ističe da se psihičko nasilje prakticira u svih 28 zemlja u kojima je njegovo istraživanje provedeno, osobito u Jemenu (92%) i Vijetnamu (90%), a najmanje u Albaniji (12%). U istom istraživanju 64% ispitanih majki navodi da primjenjuje i blaže tjelesno kažnjavanje, najviše u afričkim zemljama (83%), a manje u europskim tranzicijskim zemljama (46%) (Bilić i Bilić, 2013.). Statistički podatci idu u prilog trendu porasta upotrebe netjelesnih oblika kažnjavanja. Iz navedenog je vidljivo kako učestalost kažnjavanja ovisi i o socioekonomskoj situaciji u pojedinoj zemlji s obzirom da je u afričkim zemljama stopa blažeg tjelesnog kažnjavanja gotovo dvostruko veća nego u europskim tranzicijskim zemljama.

Istraživanje provedeno u Republici Hrvatskoj 2012. godine pokazalo je kako je većina učenika, u krugu obitelji, izložena psihičkoj agresiji (59%), a tjelesno kažnjavanje gotovo je jednako zastupljeno (56,1%). Podatci upućuju da se s porastom dobi djece mijenjaju obrasci nasilnih postupaka u obitelji. Tako se smanjuje korištenje tjelesne kazne, povećava se psihičko nasilje, ali neovisno o dobi djeteta, podjednako se često poseže za postupcima koji se označavaju kao tjelesno zlostavljanje (Ajduković, Rimac, Rajter i Sušac, 2012.). Premda se Hrvatska ubraja u tranzicijske zemlje, još uvijek se nalazi iznad europskog prosjeka (46%) u prakticiranju tjelesnog kažnjavanja kao odgojne metode.

1.2.2. RAZLOZI KAŽNJAVANJA DJECE

Odrasle osobe često pribjegavaju kažnjavanju djece kada ona odbijaju prihvatiti njihovu zapovijed odnosno zbog samovoljnog ili neprikladnog ponašanja koje na kraju rezultira štetom. Djeca u ranoj školskoj dobi najčešće su izložena kaznama roditelja (ili neke druge osobe iz obitelji) i učitelja.

Kažnjavanje u obitelji

Iako je obitelj tipično izvor sigurnosti i zaštite za malu djecu, katkad se može dogoditi upravo suprotno (Vasta, Haith i Miller, 2004.). Činjenica da neprimjerena dječja ponašanja kod roditelja mogu izazvati stres i neadekvatno reguliranje emocija „opravdava“ primjenu kazne. Kao najčešći razlozi kažnjavanja navode se neprimjereno, pa čak i rizično ponašanje djece kao što su oštri sukobi s ostalom braćom i sestrama ili primjerice krađa novca. Roditelji adolescenata k tomu još pridodaju i neispunjavanje školskih obveza, kašnjenje kući s izlaska, laganje i prešućivanje te agresivno ponašanje. Osim navedenih, razlozi zbog kojih roditelji pribjegavaju kažnjavanju mogu biti i takozvani *distalni* razlozi. Odnose se na iskustva i stavove od prije, a to su primjerice osobna povijest zlostavljanja, pozitivni stavovi prema korištenju kazne u odgoju, obrazovanje i kulturne norme sredine u kojoj živi. Razlozi mogu prethoditi samom činu kažnjavanja, a tada je riječ o *proksimalnim* razlozima. Odnose se na trenutno emocionalno stanje roditelja te vrstu i atribucije uzroka djetetova prijestupa (Bilić i Bilić, 2013.).

Zanimljivo je da većina roditelja ne želi udariti svoje dijete, ali ne poznaje druge načine kojima bi naveli dijete da se prikladno ponaša. Zbog trenutne djelotvornosti, kažnjavanje potkrepljuje roditelje da u sličnoj situaciji ponove isto. S obzirom da kazna djelotvorno u relativno kratkom vremenskom roku uklanja neželjeno ponašanje, malo roditelja razmišlja o dugoročnim posljedicama istog. Informiranost roditelja o štetnosti kažnjavanja djece svakako predstavlja dio prevencije.

Kažnjavanje u školi

Polaskom u školu djeca se odvajaju od svoje primarne društvene grupe – obitelji te nastavljaju svoju socijalizaciju u formalnoj obrazovnoj ustanovi. Djeca u školi provode i do 7 sati dnevno, što školu, nakon obitelji, čini po važnosti drugim aspektom u životu svakog djeteta (Brajša-Žganec, Kotrla Topić i Raboteg-Šarić, 2009.).

Premda je u školama odavno završila „era klečanja na kukuruзу“ još i dan danas je moguće posvjedočiti različitim metodama kažnjavanja koje učitelji upotrebljavaju u svojoj praksi. Tjelesno kažnjavanje najmanje je zastupljeno iz razloga što je ono i zakonom zabranjeno. Međutim, mahom su zastupljeni netjelesni oblici kažnjavanja koji imaju ništa manje opasne posljedice za djecu. Takve kazne ostavljaju emotivne ožiljke i utječu na formiranje ličnosti. Najčešći oblici kažnjavanja u školi su: zabrana odlaska na odmor, zadavanje dodatne domaće zadaće, udaljavanje učenika iz učionice / isključivanje iz grupe, omalovažavanje / kritiziranje, davanje loše ocjene kada ona nije zaslužena i sl. Načini kažnjavanja mogu biti i drugi, a to ovisi ponajviše o situaciji i osobnosti učitelja.

Najčešći razlozi kažnjavanja djece u školi su nedisciplina i neispunjavanje svojih školskih obveza. Uzrok kažnjavanja može biti i needuciranost učitelja o tome kako uspostaviti disciplinu u razredu bez primjene kazne ili trenutno emocionalno stanje. U pozadini djelovanja često su osobna uvjerenja koja se sastoje od ideja o vremenskom rasporedu djetetova razvoja pa do mnogo općenitijih ciljeva socijalizacije (Pećnik, Radočaj i Tokić, 2009.). Zabluda je u tome što kazna trenutno smiruje učenike, no učinak je kratkotrajan. Kazna nikako ne smije biti glavna disciplinska mjera. Za uspostavljanje zdrave atmosfere u razredu potrebno je mnogo više truda, ali je dugoročno isplativije.

1.2.3. POSLJEDICE KAŽNJAVANJA

Premda mnogi kažnjavanje shvaćaju olako, ono, osim trenutnog „uspjeha“, proizvodi i čitavi niz neželjenih učinaka. Posljedice ovise o vrsti i učestalosti kažnjavanja, situaciji u kojoj je kazna primijenjena i dotadašnjem iskustvu djeteta.

Posljedice tjelesnog kažnjavanja najčešće se javljaju u obliku krivnje, straha, frustracije, bespomoćnosti, srama i niskog samopoštovanja. Ukoliko se radi o težem tjelesnom kažnjavanju, može doći do ozbiljnih tjelesnih ozljeda i trajnih oštećenja. Time se narušava tjelesni integritet i pravo djeteta na dostojanstvo.

U jednom istraživanju prema retrospektivnom samoiskazu studenata utvrđeno je da je u situacijama roditeljskog nasilja njih 80% doživjelo strah, dvije trećine je osjećalo krivnju, ljutnju i bijes, a polovica poniženje i bespomoćnost (Bilić i Bilić, 2013.). Istraživanje potvrđuje uvjerenja psihologa o emocijama koje se javljaju uslijed tjelesnog kažnjavanja koje često uključuje nasilno, ponižavajuće postupanje.

Netjelesno kažnjavanje izaziva bijes, razočaranje, gubitak interesa, laganje, nesanicu i gubitak apetita. Kažnjeno dijete počinje vjerovati kako nije sposobno ni vrijedno što se dalje manifestira kao bespomoćnost i demotiviranost.

Dijete koje je povrijeđeno uči na koji način ono može povrijediti druge. Projiciranje naučenog ponašanja često je popraćeno agresijom ili naučenom bespomoćnošću. Posljedice kažnjavanja manifestiraju se u djetinjstvu, a ističu se i u odrasloj dobi kroz depresivnost, sklonost alkoholizmu, kriminalno i antisocijalno ponašanje te rizik za zlostavljanje vlastite djece i partnera (Bilić i Bilić, 2013.).

2. CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi učestalost i povezanost različitih oblika kažnjavanja djece (u obitelji i školi) sa razinom samopoštovanja koje sačinjava važnu dimenziju pojma o sebi.

Sukladno cilju određeni su sljedeći problemi istraživanja:

1. Utvrditi razlike u učestalosti kažnjavanja između dječaka i djevojčica.
2. Utvrditi učestalost različitih oblika kažnjavanja (tjelesnih i netjelesnih) u obitelji i u školi.
3. Utvrditi odnos između učestalosti kažnjavanja te razine samopoštovanja i zadovoljstva školom.

3. METODA

3.1. UZORAK

U istraživanju je sudjelovalo 103 učenika i učenica trećih i četvrtih razreda iz jedne osnovne škole na području grada Splita. S obzirom na spol, sudjelovalo je 47 učenika i 56 učenica.

3.2. INSTRUMENTI

U istraživanju je korišten upitnik koji se sastojao od četiri dijela. Prvi dio upitnika uključivao je pet pitanja zatvorenog tipa namijenjenih prikupljanju podataka o spolu i razredu, zatim procjeni uspješnosti u školi (od *vrlo sam uspješan* do *nisam baš uspješan i nemam volje potruditi se*), procjeni učestalosti kažnjavanja u protekloj godini (od *nijednom* do *gotovo svakodnevno*) te procjeni tko je vršio kažnjavanje (učitelj, roditelj, braća i sestre, drugi članovi obitelji, učenici).

Drugi dio upitnika odnosio se na kratku skalu zadovoljstva školom koja se sastojala od četiri tvrdnje, a zadatak sudionika je bio procijeniti koliko se svaka od ponuđenih tvrdnji odnosi na njega. Tvrdnje su se odnosile na odnos s drugim učenicima, učiteljicom te općenito procjenu učenika koliko se ugodno osjećaju u školi. Ukupan rezultat dobiven je kao suma procjena na sve četiri tvrdnje. Pouzdanost te skale iznosila je Cronbach $\alpha=0.60$, aritmetička sredina $M=16.38$; $sd=2.65$. Raspon rezultata kretao se od 9 do 20 (od mogućih 4 – 20), uz prosječnu korelaciju među tvrdnjama $r=0.25$.

Treći dio upitnika uključivao je dvije skale procjene na kojima su sudionici na skali od 1 (nikada) do 5 (vrlo često) procjenjivali koliko često su bili kažnjeni u školi i u obitelji na različite načine. Načini ponuđeni za kažnjavanje u školi bili su: jedinica ili neka druga loša ocjena, zabrana odlaska na odmor, dodatna domaća zadaća, udaljavanje iz učionice/grupe, upućivanje ružnih riječi i fizička kazna (udarac, guranje, povlačenje i sl.), a u obitelji: zabrana izlaska, zabrana korištenja moderne tehnologije (televizor, mobitel, računalo i sl.), zaključavanje u prostoriju, upućivanje ružnih riječi, uskraćivanje (đeparca, slatkiša ili neke druge omiljene stvari) te fizička kazna (udarac, guranje, povlačenje i sl.).

Posljednji dio upitnika uključivao je prilagođenu inačicu Rosenbergove skale samopoštovanja za djecu (Valjak, 2004). Izvornik je konstruiran 1965. godine i sadržavao je 10 tvrdnji. U ovom je istraživanju korištena hrvatska inačica adaptirana za djecu, preuzeta od Keresteš i sur. (1999, Valjak, 2004). Skala je namijenjena globalnoj procjeni samopoštovanja kod djece

pri čemu veći rezultat na skali znači veće samopoštovanje. Zadatak sudionika je bio da na skali od 1 do 5 procijene koliko se svaka od tvrdnji odnosi na njih pri čemu je 1 značilo *ne, uopće se ne odnosi na mene*, a 5 – *da, potpuno se odnosi na mene*. Skala je pokazala zadovoljavajuću pouzdanost (Cronbach $\alpha=.82$). Aritmetička sredina iznosila je $M=50.52$ uz $sd=7.62$. Raspon rezultata bio je od 25 do 60 (mogući raspon 12 – 60) uz prosječnu korelaciju među česticama $r=.30$.

3.3. POSTUPAK

Istraživanje je provedeno uz suglasnost ravnatelja i psihologa škole čiji su učenici sudjelovali u istraživanju te je bilo potpuno anonimno. Istraživanje je provedeno grupno, za svaki od ukupno 5 razreda posebno. Ispitivač je na početku učenicima i učitelju objasnio kako se radi o provedbi istraživanja u svrhu izrade diplomskog rada te kako će svaki učenik samostalno riješiti jedan upitnik. Postupak ispunjavanja upitnika trajao je ukupno 15 minuta.

U svakom pojedinom razredu, prije rješavanja upitnika, proveden je grupni razgovor s učenicima na temu kažnjavanja kako bi se utvrdilo razumiju li učenici značenje pojma. Od učenika se tražilo da navedu vlastite asocijacije uz pojam kazna te da svojim riječima pokušaju objasniti što kažnjavanje znači.

Netom prije rješavanja upitnika učenicima je dana detaljna uputa za rješavanje svakog pojedinog zadatka.

Uputa za prvi dio upitnika glasila je: „U prvom zadatku brojkom upiši razred koji pohađaš. U drugom, trećem i četvrtom zadatku zaokruži samo jedan od ponuđenih odgovora, onaj koji se najviše odnosi na tebe. U petom zadatku zaokruži jedan ili više ponuđenih odgovora ovisno o tome koliko ih se odnosi na tebe.“

Uputa za skalu zadovoljstva školom glasila je: „U tablici se nalaze četiri tvrdnje koje opisuju određene situacije. Pažljivo ih pročitaj i označi koliko često se nalaziš u pojedinoj situaciji. To ćeš učiniti tako da zaokružiš ocjenu od 1 do 5, 1 ako se nikada ne nalaziš u toj situaciji, a 5 ako se vrlo često nalaziš u toj situaciji.“

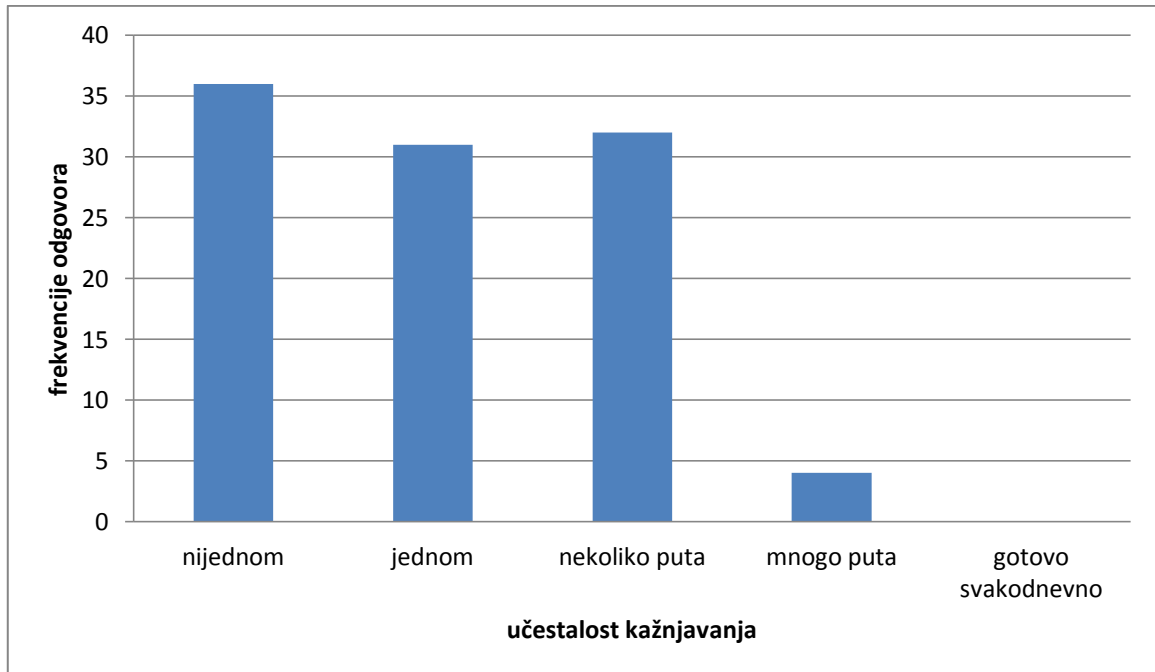
Uputa za skalu učestalosti kažnjavanja na različite načine u školi i u obitelji glasila je: „U tablicama se nalaze različiti načini kažnjavanja u školi i obitelji. Označi koliko često si bio

kažnjen na navedene načine tako da zaokružiš ocjenu od 1 do 5, 1 ako nikada nisi bio kažnjen na navedeni način, a 5 ako si na navedeni način kažnjavao vrlo često.“

Uputa za skalu samopoštovanja glasila je: „Pred vama se nalaze rečenice koje opisuju što djeca misle i osjećaju o sebi. Uz svaku od njih označi koliko se s njom slažeš. To ćeš učiniti tako da za svaku tvrdnju zaokružiš ocjenu od 1 do 5, 1 ako se uopće ne odnosi na tebe, a 5 ako se u potpunosti odnosi na tebe.“

4. REZULTATI I RASPRAVA

Kako bi se istražilo razlikuju li se dječaci i djevojčice u procjeni učestalosti kažnjavanja u posljednjih godinu dana, proveden je hi-kvadrat test koji je pokazao da nema značajne razlike ($\chi^2=5.44$; $df=3$; $p=.14$), odnosno da dječaci i djevojčice procjenjuju sličnom učestalost vlastitog kažnjavanja. Stoga je analiza učestalosti kažnjavanja provedena za cijeli uzorak. Rezultati su prikazani na Slici 4.

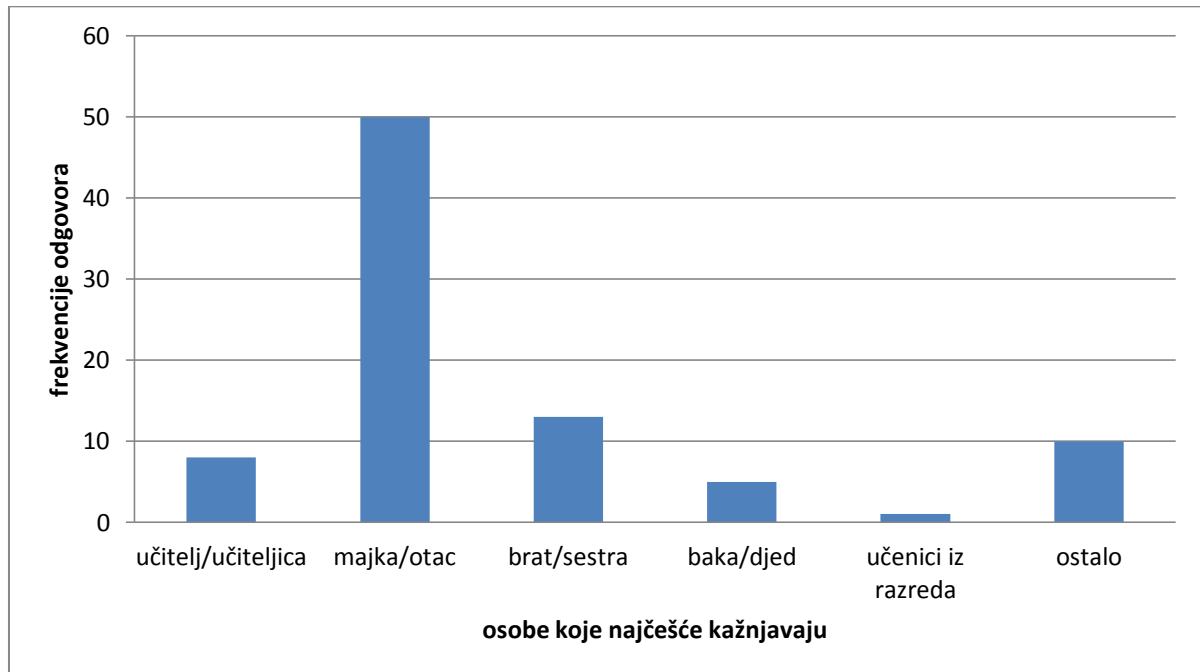
Slika 4. Učestalost kažnjavanja u proteklih godinu dana

Najviše učenika izjasnilo se kako u posljednjih godinu dana nisu niti jednom bili kažnjeni. To ukazuje na svijest odraslih osoba (učitelja i roditelja) o štetnosti kažnjavanja i upućuje na to da su upotrebljavani neki drugi, prihvatljiviji odgojni postupci. Manji broj učenika bio je kažnjen mnogo puta, dok se više od polovice učenika izjasnilo kako su bili kažnjeni jednom ili nekoliko puta u razdoblju od jedne godine. Niti jedan učenik nije bio kažnjavao svakodnevno.

Navedeni rezultati u skladu su s očekivanjima i ukazuju na to da, iako ne u velikom broju, još uvijek ima zagovornika kazne kao oblika discipliniranja. Smatra se kako nedovoljna informiranost za posljedicu ima veću zastupljenost kažnjavanja u odgoju djeteta. Potrebno je jačati javnu svijest o neprihvatljivosti kažnjavanja i pedagoški obrazovati pojedince koji

trebaju shvatiti da kažnjavanje može biti vrlo štetno za razvoj djeteta, posebno onda kada se koristi kao jedina odgojna metoda.

Na Slici 5. prikazani su rezultati koji su dobiveni pitanjem tko je osoba koja najčešće vrši kaznu.

Slika 5. Osobe koje najčešće kažnjavaju

Iz Slike 5. vidljivo je kako su roditelji osobe koje najčešće vrše kaznu nad svojim djetetom. Čak 50 učenika odgovorilo je da su bili kažnjeni od strane majke ili oca u posljednjih godinu dana. S obzirom da su roditelji odgovorni za djetetov opstanak, uključivanje u društvo, usvajanje poželjnih ponašanja, samostalnosti i odgovornosti logično je kako su oni najčešće u prilici i kazniti svoje dijete (Stolfa, 2008.). Po učestalosti kažnjavanja, nakon roditelja, slijede braća i sestre, ali u mnogo manje slučajeva. S obzirom na zaposlenost roditelja i općenito ubrzan način života s kojim se suočavamo u 21. stoljeću, djeca su često ostavljena starijoj braći/sestrama ili bakama/djedovima na brigu. Razlog zbog kojeg su djeca kažnjavana od starije braće/sestara nalazi se u manjku iskustva i kognitivnoj nezrelosti. Ukoliko su roditelji skloni kažnjavanju svoje djece, vrlo je vjerojatno da će ta ista djeca reproducirati naučeno ponašanje.

Bake i djedovi često su najbolji izbor jer poznaju dijete i ono poznaje njih, pa je prilagodba i odvajanje od roditelja mnogo bezbolnija. Iako su djedovi i bake osobe od povjerenja, njihove

metode odgoja mogu se uvelike razlikovati od roditeljskih. Često su preblagi u postavljanju granica, a kada djetetovo ponašanje postane neprihvatljivo, posežu za kaznom kao trenutnim rješenjem. Za odgoj djeteta potrebno je mnogo energije što osobama u starijoj dobi ponekad nedostaje.

Kako bi se istražilo postoje li razlike između dječaka i djevojčica u zadovoljstvu školom i samopoštovanju provedena su dva t-testa čiji su rezultati prikazani u Tablici 1.

Tablica 1. Rezultati testiranja razlika između dječaka i djevojčica u samopoštovanju i zadovoljstvu školom

	M (dječaci)	sd	M (djevojčice)	sd	t	df	p
Samopoštovanje	49.40	8.45	51.46	6.77	-1.37	101	0.172
Zadovoljstvo školom	16.38	2.82	17.61	2.38	-2.387	101	0.018

Iz Tablice 1. vidljivo je da se djevojčice i dječaci ne razlikuju značajno u razini samopoštovanja, dok su djevojčice značajno zadovoljnije školom od dječaka (uz razinu značajnosti od 1%, $p=0,018$). Opći doživljaj školskog ozračja odnosi se na opće pozitivne i negativne osjećaje prema školi, kvalitetu odnosa s ostalim učenicima i učiteljem, percepciju važnosti školovanja za život, osjećaj uspješnosti te motivaciju učenika (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009.). Percepcija školskog okruženja može biti povezana i sa individualnim karakteristikama poput dobi, spola, spremnosti za preuzimanje odgovornosti, samopoštovanja i osobne ambicije za školskim uspjehom. Istraživanje je pokazalo kako veće zadovoljstvo školom kod djevojčica nije uvjetovano njihovom višom razinom samopoštovanja. Navedeno može ukazivati i na to da škole u većoj mjeri zadovoljavaju potrebe djevojčica negoli dječaka u razdoblju rane školske dobi.

S obzirom na različite načine i oblike kažnjavanja koje djeca doživljavaju u školi i unutar obitelji, provedene su analize posebno za školu i obitelj čiji su rezultati prikazani u Tablicama 2. i 3.

Tablica 2. Rezultati učestalosti doživljavanja različitih oblika kažnjavanja u školi (frekvencije odgovora)

Oblik kažnjavanja	nikada	rijetko	ponekad	često	vrlo često
Loša ocjena	56	31	12	2	2
Zabrana odlaska na odmor	91	9	3	0	0
Dodatna domaća zadaća	78	12	10	2	1
Udaljavanje iz učionice	83	12	6	2	0
Ružne riječi	75	17	8	0	3
Fizički (udarac, guranje i sl.)	76	14	8	3	2

Iz Tablice 2. vidljivo je kako više od pola učenika nijednom nije kažnjeno u školi. Od ukupno 104 učenika, njih 31 rijetko je kažnjavano lošom ocjenom, 12 ponekad, a po 2 učenika kažnjavani su često ili vrlo često. Nakon loše ocjene, najčešće se učenike kažnjavalo ružnim riječima. Od ukupno 28 učenika koji su kažnjavani ružnim riječima samo njih 3 kažnjavano je vrlo često. Dodatnu domaću zadaću dobilo je 23 učenika, od čega je samo 1 dobivao vrlo često. Ispitani učenici najmanje su kažnjavani zabranom odlaska na odmor. Iako zabranjeno pod prijetnjom zakonskim sankcijama, fizičko kažnjavanje još uvijek je zastupljeno. Njih čak 28% u razdoblju od jedne godine fizički je kažnjeno barem jednom. Fizičko kažnjavanje može uključivati različite postupke, a mnogi, osim psihičkih, mogu ostaviti i tjelesne posljedice. Nekoć se fizičko kažnjavanje u školi smatralo najučinkovitijom odgojnom mjerom. S obzirom na porast svijesti o štetnosti istog i razine edukacije učitelja, očekuje se da bi ono u budućnosti trebalo biti potpuno iskorijenjeno.

Važan element odgojno-obrazovnog procesa je učenje o društveno poželjnim ponašanjima. Discipliniranje učenika uključuje učenje prihvatljivog i modifikaciju neprihvatljivog ponašanja i ključni je element učiteljske uloge. Pozitivno discipliniranje ostvaruje se postavljanjem jasnih pravila ponašanja, dosljednošću, odlučnošću i odnosom koji je topao i prijateljski. Umjesto kažnjavanja, učenici neprikladnog ponašanja, u krajnjoj mjeri trebali bi biti izloženi različitim disciplinskim postupcima koji su propisani u statutu svake škole. Provođenje disciplinskog postupka posljednja je opcija i provodi se isključivo kod težih

prijestupa. Njoj bi svakako trebali prethoditi brojni postupci kojima bi se učenici navodili na primjereno ponašanje i redovito ispunjavanje svojih školskih obveza i koji bi trebali preventivno djelovati na potencijalno delikventno ponašanje. Učitelj bi svojim učenicima trebao biti primjer. Djeca se u ranoj školskoj dobi povode za onima koje svakodnevno viđaju i oponašaju ih u njihovim postupcima i ponašanju. Stavljanjem učenika u ponižavajući položaj, nanošenjem boli, nelagode, srama ili neke druge negativne emocije, ostalim učenicima šaljemo poruku o toleranciji na neprihvatljivo ili nasilno ponašanje. Učeničko ponašanje u većini slučajeva neće postati prihvatljivo ili uzorno jer mu je pokazano kako se ne smije, ali ne i kako bi se trebao ponašati. Djeca koja su u djetinjstvu učestalije kažnjavana, u odrasloj dobi mogu se ponašati agresivno, kriminalno, antisocijalno i rizično za svoju djecu i partnere (Bilić i Bilić, 2013.).

Tablica 3. Rezultati učestalosti doživljavanja različitih oblika kažnjavanja u obitelji (frekvencije odgovora)

Oblik kažnjavanja	nikada	rijetko	ponekad	često	vrlo često
Zabrana izlaska	50	21	19	6	7
Zabrana korištenja tv-a, računala, mobitela i sl.	38	26	20	11	8
Zaključavanje u prostoriju	87	6	10	0	0
Uskraćivanjem džeparca i sl.	68	22	5	4	4
Ružne riječi	67	20	9	5	2
Fizički (udarac, guranje i sl.)	56	35	6	5	1

Iz Tablice 3. vidljivo je kako su učenici u krugu obitelji najčešće kažnjavani zabranom korištenja moderne tehnologije (tv-a, računala, mobitela). Samo se 38 učenika od ukupno 104 izjasnilo kako nijednom nisu kažnjeni na navedeni način u razdoblju od jedne godine. Drugo po redu prema učestalosti je kažnjavanje zabranom izlaska s 11 učenika koji su često i 8 učenika koji su vrlo često kažnjavani na navedeni način. Zaključavanje u prostoriju, dolaskom moderne tehnologije, počinje se smatrati „staromodnim“ načinom kažnjavanja što je pokazalo i ovo istraživanje. Čak 87 učenika u navedenom razdoblju nijednom nije bilo prisilno zaključano u prostoriju. Uskraćivanje džeparca i upućivanje ružnih riječi iskusila je otprilike trećina učenika.

Prema samoiskazu učenika utvrđeno je kako se kažnjavanje najčešće svodi na oduzimanje i uskraćivanje djetetovih potreba, bilo da se radi o ograničavanju slobode kretanja ili oduzimanju materijalnih predmeta koje učenici percipiraju kao neophodne ili izuzetno drage. Premda naizgled bezopasni, ovi postupci ugrožavaju djetetova prava i razvoj. Djeca za posljedicu osjećaju strah, nesigurnost, bespomoćnost i krivnju. Odgovor na pitanje bi li, pod pretpostavkom da znaju za takve doživljaje djece, unatoč tome i dalje primjenjivali navedene metode kažnjavanja kao odgojne metode, leži u preventivnim kampanjama i edukaciji najšire javnosti za važnost poštovanja ljudskih prava, pozitivno roditeljstvo i nenasilne metode odgoja (Vidović, 2008).

Kada se usporede jednaki oblici kažnjavanja, odnosno njihova učestalost u školi i u obitelji, rezultati pokazuju da je učestalost fizičkog kažnjavanja značajno veća u obitelji nego u školi (test predznaka, $z=2.63$; $p=.008$), dok kod kažnjavanja ružnim riječima nije utvrđena značajna razlika što znači da taj oblik kažnjavanja djeca sličnim procjenjuju u školi i u obitelji (test predznaka, $z=1.25$; $p=.21$). Razlog tomu može biti zakonska regulativa koja zabranjuje primjenu fizičke sile nad djecom. Procjenjuje se kako su roditelji, koji primjenjuju fizičko kažnjavanje kao odgojnu metodu, manje educirani o štetnosti kažnjavanja i pravima djeteta. Istraživanje koje je provela udruga „Korak po korak“ 2015. godine pokazalo je kako tek 68% djelatnika škola zna za zakonsku obvezu prijavljivanja kršenja prava djece, a 62% roditelja nikada nisu bili na nekoj od edukacija na temu nasilja nad djecom.

Kako bi se istražila povezanost različitih oblika kažnjavanja i samopoštovanja te zadovoljstva školom kod učenika, proveden je niz korelacijskih analiza čiji su rezultati prikazani u Tablici 4.

Tablica 4. Korelacije između učestalosti različitih oblika kažnjavanja u školi i obitelji te samopoštovanja i zadovoljstva školom

Oblik kažnjavanja (u školi)	Loša ocjena	Zabrana izlaženja na odmor	Dodatni domaći rad	Udaljavanje iz razreda	Ružne riječi	Fizički (udarac, guranje i sl.)
samopoštovanje	-.47**	-.36**	-.44**	-.30**	-.29**	-.39**
zadovoljstvo školom	-.23*	-.31*	-.11	-.21*	-.24*	-.33**

Oblik kažnjavanja (u obitelji)	Uskraćivanje džeparca, slatkiša i sl.	Zabrana izlaska	Zabrana korištenja tv-a, računala ili mobitela	Zaključavanje u prostoriji	Ružne riječi	Fizički (udarac, guranje i sl.)
samopoštovanje	-.22*	-.34**	-.25*	-.28**	-.29**	-.40**
zadovoljstvo školom	-.10	-.17	-.17	-.37**	-.19	-.12

* $p < .05$; ** $p < .01$

Istraživanje je pokazalo kako postoji značajna korelacija između različitih oblika kažnjavanja u obitelji i školi i razine samopoštovanja odnosno zadovoljstva školom. Visoka povezanost utvrđena je između učestalosti kažnjavanja lošom ocjenom i procjene samopoštovanja ($r = -.47$). Učenici čije je neprikladno ponašanje u školi bilo sankcionirano lošom ocjenom, pokazali su nižu razinu samopoštovanja. Rezultat ukazuje i na to da su djeca sa nižim samopoštovanjem izloženija ovoj vrsti kažnjavanja.

Osim na razinu samopoštovanja, kažnjavanje lošom ocjenom negativno je povezano i sa zadovoljstvom sa školom ($r = -.23$). Školom su manje zadovoljni učenici koji su unutar iste bili izloženi nekoj vrsti fizičkog kažnjavanja ($r = -.33$), a isti su pokazali i nižu razinu samopoštovanja ($r = -.39$). Po pitanju zadovoljstva školom, slično su se izjasnili i učenici čije se ponašanje sankcioniralo zabranom odlaska na odmor ($r = -.31$). Može se zaključiti da postoji značajna veza između zadovoljstva školom i načina na koji se učitelj ophodi prema učeniku i njihovim međusobnim odnosom.

Kako bi se odgovorilo na problem povezanosti kažnjavanja u obitelji i samopoštovanja djeteta, provedena je korelacija između tih dviju komponenti. Rezultati pokazuju kako je većina učestalih oblika kažnjavanja kod kuće snažno povezana s razinom samopoštovanja. Najlošiju sliku o sebi imaju djeca koja su doživjela neki od oblika fizičkog kažnjavanja (guranje, udaranje, povlačenje i sl.). Rezultat je u skladu s očekivanjima i u skladu je s rezultatima istraživanja Bilić i Bilić (2013.) koje pokazuje kako prekomjerna tjelesna nelagoda korelira s osjećajima bespomoćnosti, bezvrijednosti i poniženja. Učenici koji su u obitelji fizički kažnjavani, iskazali su znatno nižu razinu samopoštovanja ($r = -.40$). Ograničavanje slobode kretanja (zabrana izlaska) nešto manje, ali statistički značajno ($r = -.34$) negativno je povezano s razinom samopoštovanja. To se može objasniti time da se djeca, čija je sloboda kretanja ograničena, često osjećaju bespomoćno i odbačeno, a preplavljuje ih osjećaj tuge (Bilić i Bilić, 2013.). Također, učenici kojima su u obitelji upućivane ružne riječi, svoje samopoštovanje percipiraju nižim. Vrijeđanje djece i nazivanje pogrđnim imenima izazivaju sram i nelagodu, a negativne emocije trag mogu ostaviti i u odrasloj dobi. Umjesto ružnih komentara kojima se pokušava umanjiti ili ukloniti neprikladno ponašanje, poželjno je pohvaliti trud, uspjeh i napredak djeteta (Buljan Flander, 2013.).

Većina učestalih oblika kažnjavanja u obitelji nije povezana sa zadovoljstvom školom. Statistički značajna negativna korelacija ($r = -.37$) utvrđena je jedino između učestalosti kažnjavanja zaključavanjem u prostoriju i razine zadovoljstva školom. Zaključavanje u prostoriju vrsta je ograničavanja slobode kretanja koja za posljedicu ima osjećaj straha, ljutnju, manjak samokontrole i agresivno ponašanje. Dijete mogu preplaviti negativne emocije u sličnim situacijama koje podsjećaju na pokušaje discipliniranja iz obitelji. Pretpostavlja se kako djeca kažnjavana na navedeni način nailaze na poteškoće u prilagodbi na pravila i uvjete u školi koji zahtijevaju dugotrajno sjedenje, ograničeno kretanje, prisilno sudjelovanje u aktivnostima, a koji kod traumatizirane djece izazivaju nelagodu i otpor. Budući da je zadovoljstvo školom uvjetovano ne samo odnosima s učiteljem i ostalim učenicima, već i školskim i razrednim ozračjem, logično je kako će ova djeca osjećati nezadovoljstvo.

Pretjerana kontrola i ograničavanje slobode dovest će do niskog samopoštovanja što potvrđuje i korelacija ($r = -.28$) koja je provedena između učestalosti zaključavanja u prostoriju i razine samopoštovanja kod djece koja su iskusila takvu vrstu kažnjavanja. Razvojem osjećaja bespomoćnosti, manjka kontrole i odbačenosti smanjuje se razina samopoštovanja.

Iako je ovo istraživanje korelacijsko i ne dopušta zaključivanje o uzročnosti, nalazi su sukladni drugim istraživanjima i pokazuju povezanost kažnjavanja (u obitelji i u školi) i manjka samopoštovanja. Iz rezultata je vidljivo kako kažnjavanje u obitelji može ugroziti razvoj pozitivne slike o sebi, a kažnjavanje u školi, osim samopoštovanja može umanjiti i zadovoljstvo školom. Analizom rezultata utvrđeno je kako su se učenici koji su češće kažnjavani osjećali neuspješno, bezvrijedno i nezadovoljno. Učenici koji kažnjavanju nisu bili izloženi niti jednom ili jednom procijenili su sebe uspješnijima, vrijednijima i zadovoljnijima. Nisu utvrđene osobite razlike u iskazima dječaka i djevojčica o procijeni vlastite vrijednosti s obzirom na učestalost kažnjavanja.

Samopoštovanje je ključna dimenzija pojma o sebi i snažno utječe na razvoj ličnosti. Samopoštovanje nije urođeno i potrebno ga je razvijati čitavi život. Na razvoj samopoštovanja utječu brojne osobine ličnosti kao što su primjerice ekstravertiranost, neuroticizam, motivacija i ugodnost, a pod utjecajem je znanja o sebi i zadovoljavanja potreba od strane okoline. Razvoj samopoštovanja povezan je s potrebom za prihvaćanjem, poštovanjem, podrškom, toplinom iz okoline, pri čemu nezadovoljenje tih potreba negativno utječe na stvaranje pozitivne slike o sebi. Što je veći nesklad između potreba pojedinca i podrške i topline koju on dobiva iz okoline, to je lošija prilagodba i opće samopoštovanje (Brajša-Žganec, Raboteg-Šarić i Franc, 2000.). Rezultati istraživanja koje je provedeno 2000. godine na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar (Brajša-Žganec, Raboteg-Šarić, Franc) pokazuju da percipirana socijalna podrška od učenika i/ili prijatelja značajno pridonosi pozitivnijoj slici o sebi, a roditeljska podrška značajni je prediktor većeg općeg samopoštovanja, dok podrška od strane učitelja pridonosi pozitivnijoj slici o vlastitom ponašanju. Razvojne promjene u kombinaciji s negativnim utjecajima iz okoline mogu destabilizirati djetetovo samopoštovanje.

Kažnjavanje djece koje je zastupljeno u obitelji i u školi predstavlja postupak discipliniranja i kontrole koji dugoročno ne povećava šanse za poželjno ponašanje. Upravo suprotno, rezultira osjećajima povrijeđenosti, straha i tuge, a dugoročno se odražava kao manjak povjerenja prema odraslim osobama (roditeljima i učiteljima), otežano prihvaćanje upozorenja od strane odraslih osoba i otežanu internalizaciju normi i ponašanja koji se takvim „odgojnim metodama“ žele postići (Bilić i Bilić, 2013.). Kažnjavanje rezultira samo jednim poželjnim efektom – trenutnim slaganjem sa zahtjevima roditelja, učitelja ili druge odrasle osobe.

Kažnjavanje se smatra neprimjerenim odgovorom okoline na neprilagođeno ponašanje djeteta. Negativne emocije koje se pritom stvaraju ugrožavaju djetetov osjećaj sigurnosti

stvarajući manjak povjerenja u sebe. Dijete se osjeća manje vrijednim i sposobnim što se nadalje manifestira kao manjak samopoštovanja.

U pozadini iskaza kažnjavanih učenika o vlastitoj nesigurnosti i nezadovoljstvu nalaze se negativna psihička stanja ili negativne emocije. Namjernim povrjeđivanjem dijete se uči kako povrijediti druge. Rezultati brojnih istraživanja upozoravaju na kontraučinak koji se kažnjavanjem postiže. Osobe koje su u djetinjstvu bile učestalo kažnjavane u odrasloj dobi sklone su depresivnosti, ovisnostima, antisocijalnom i kriminalnom ponašanju, a prijete im i rizik od projiciranja naučenog ponašanja na vlastitu djecu i partnera (Bilić i Bilić, 2013.). Sve navedeno ukazuje na neadekvatnost primjene kažnjavanja u odgoju djeteta.

5. ZAKLJUČAK

1. Nisu utvrđene razlike u učestalosti kažnjavanja između dječaka i djevojčica.
2. Kao najčešći oblik kažnjavanja u školi pokazala se loša ocjena, dok je to u obitelji zabrana korištenja moderne tehnologije.
3. Gotovo svi oblici kažnjavanja u školi značajno su negativno povezani i sa samopoštovanjem i sa zadovoljstvom školom. Kažnjavanje u obitelji također je značajno negativno povezano sa samopoštovanjem, dok nije utvrđena značajna veza između kažnjavanja u obitelji i zadovoljstva školom. Pri tome, djevojčice su iskazale nešto veću razinu zadovoljstva školom u odnosu na dječake, dok nisu utvrđene značajne razlike u samopoštovanju između dječaka i djevojčica.

6. LITERATURA

1. Ajduković, M., Rimac, I., Rajter, M. i Sušac, N. (2012). Epidemiološko istraživanje prevalencije i incidencije nasilja nad djecom u obitelji u Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada*, 3, 339-412.
2. Akmatov, M. K. (2011). Child abuse in 28 developing and transitional countries - Results from the multiple indicator cluster surveys. *International Journal of Epidemiology*, 40 (1), 219-227.
3. Bilić, P. i Bilić, V. (2013). Učestalost i povezanost različitih oblika roditeljskog kažnjavanja s osjećajima i reakcijama djece. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 2, 216-235.
4. Brajša-Žganec, A. i Burušić, J. (2005). Odnos samohendikepiranja, samopoštovanja i jasnoće pojma o sebi. *Psihologijske teme*, 1, 1-17.
5. Brajša-Žganec, A., Kotrla Topić, M. i Raboteg-Šarić, Z. (2009). Povezanost individualnih karakteristika učenika sa strahom od škole i izloženosti nasilju od strane vršnjaka u školskom okruženju. *Društvena istraživanja*, 4-5, 717-738.
6. Burić, I., Macuka, I., Sorić, I. i Vulić-Prtorić, A. (2007). Samopoštovanje u ranoj adolescenciji: važnost uloge roditeljskog ponašanja i školskoga dostignuća. *Društvena istraživanja*, 4-5, 96 – 97.
7. Higgins, E.T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319-340.
8. Jelić, M. i Tonković, M. (2009). Test implicitnih asocijacija u ispitivanju samopoštovanja. *Psihologijske teme*, 1, 187-197.
9. Jelić, M. (2011). Nove spoznaje u istraživanjima samopoštovanja: konstrukt sigurnosti samopoštovanja. *Društvena istraživanja*, 116, 443- 457.
10. Koller-Trbović, N. (1995). Razlike u samoprocjeni slike o sebi djece s aktivnim i djece s pasivnim oblicima poremećaja u ponašanju. *Kriminologija i socijalna integracija*, 3, 71 – 72.
11. Miljković, D. i Rijavec, M. (2001). *Razgovori sa zrcalom – psihologija samopouzdanja*, Zagreb: IEP.
12. Pećnik, N., Radočaj, T. i Tokić, A. (2011). Uvjerenja javnosti o ispravnim roditeljskim postupcima prema djeci najmlađe dobi. *Društvena istraživanja: Journal for General Social Issues*, 3, 625-646.

13. Raboteg-Šarić, Z., Šakić, M. i Brajša-Žganec, A. (2009). Kvaliteta života u osnovnoj školi: povezanost sa školskim uspjehom, motivacijom i ponašanjem učenika. *Društvena istraživanja*, 102-103, 697-716.
14. Stamać, Z.K. (2003). *Provjera točnosti stereotipa fizičke atraktivnosti*. Diplomski rad. Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
15. Vidović, L. (2008). Tjelesno kažnjavanje djece u obitelji. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 1, 303-318.
16. Valjak, A. (2004). *Validacija Crozierovog upitnika sramežljivosti za djecu*. Diplomski rad. Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
17. Vasta, R., Haith, M. i Miller, S. (2004). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
18. Radeljak, A. (2014). „Što kritike čine našoj djeci?“ - preuzeto sa Roditelji.hr 22.3.2015.
<http://www.roditelji.hr/jaslice/odgoj/sto-kritike-cine-nasoj-djeci/>
19. Prvčić, I. i Rister, M. (2005). „Samopoštovanje je odraz slike o sebi“ – preuzeto sa Vaše zdravlje, vodič za zdraviji život 7.4.2015.
<http://www.vasezdravlje.com/izdanje/clanak/598/1/>
20. Buljan Flander, G. (2013). „Kako razvijati samopouzdanje djeteta“ – preuzeto sa Obiteljski portal Ringeraja.hr 13.6.2015.
http://www.ringeraja.hr/clanak/kako-razvijati-samopouzdanje-djeteta_978.html
21. Stolf, G. (2008). „Kako djeca doživljavaju kažnjavanje u obitelji“ – preuzeto sa Obiteljski centar Primorsko-goranske županije 2.5.2015.
<http://www.oc-pgz.hr/rod-savjetovaliste1.html>